

gehele kant verwijderen waarop die aantekeningen stonden. Frans Meijers, een van de medewerkers van de PBC, moest, als hij uit het pb van een Jood de twee J's en het eventuele 'stempel' verwijderen moest, drie kantjes van het betrokken pb 'schillen' om ze door andere kantjes te vervangen. 'De moeilijkheid lag', aldus zijn naoorlogs verslag,

'hoofdzakelijk daarin dat de watermerken dan niet goed op elkaar kwamen te liggen, waardoor men meteen kon zien dat het pb uit elkaar was gehaald. Dit kon men alleen daardoor tegengaan dat men van het ene pb een heel dun laagje, van het andere pb een zo dik mogelijke laag afkrabde. Doordat men één helft heel dun had gemaakt, was het watermerk mee afgekrabd en dit gedeelte, daarna op het andere, dik gelaten gedeelte geplakt met sterk verdund Velpon, gaf dan een vrij goed pb.'¹

Het vervaardigen van de drie 'nieuwe' pagina's plus de andere werkzaamheden die nodig waren, betekenden tezamen een arbeid die voor één enkel pb tot twee volle dagen kon uitlopen: een minutieuze arbeid bovendien, waarvoor degenen die haar verrichtten, een onuitputtelijk geduld moesten opbrengen, zulks in omstandigheden die een evident risico inhielden, want bij een inval door de *Sicherheitspolizei* kon de illegale werkplaats onmogelijk in een oogwenk 'schoongemaakt' worden. De *Sicherheitspolizei* zag er dan de lichtbakken, de chemicaliën, de inktpotten, de schrijfmachine enz. enz. staan en ook als degenen die er werkzaam waren, nog tijd gevonden hadden om in allerijl het pb-materiaal te verstoppert, dan was er toch voldoende aanleiding om hen te arresteren. Dat niet alleen: de werkplaats werd bezet en ieder die er zich vervoegde, werd óók ingerekend.

★

Veterman en de PBC hebben samen in totaal vermoedelijk tussen de 65 000 en 75 000 nagemaakte pb's vervaardigd. Andere groepen die tot het namaken van pb's overgingen, zijn ons niet bekend. Over cijfers omtrent het aantal 'achterom' verkregen dan wel gewijzigde pb's beschikken wij niet, maar wij zijn er van overtuigd dat het er meer, wellicht veel meer dan 75 000 zijn geweest en dat een schatting dat ten tijde van de bevrijding in totaal 200 000 'valse' pb's in gebruik waren, eerder aan de lage dan aan de hoge kant is.

¹F. Meijers: 'De techniek van het veranderen van pb's' (z.j.), p. 4 (Doc II-853 A, a-6).